

## A névmási rendszer funkcionális keretben II.<sup>1</sup>

### II.

1. A névmások másik alapvető referenciális értelmezhetőségi lehetősége a deixis mellett a koreferencia. A koreferencia egyszerű, alapvető meghatározása a következő: a szövegben két nyelvi egység, amely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik, referál. A két nyelvi egység közül lehet mindkettő kifejtő, elsősorban főnévi, lehet részben kifejtett, vagyis névmási, illetve morfematikus, és lehet zéró (vö. Tolcsvai 2001: 181–2). Ezen belül a névmási koreferencia pedig a következőképpen foglalható össze: a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet. A névmási forikus koreferencia a tagok közötti egyensúly szempontjából egyszerre kétféle viszonyt hordoz: egyrészt szerkezetileg szimmetrikus, hiszen két tag kapcsolata, műveletileg viszont aszimmetrikus, ugyanis az egyik tag (a forikus névmás) csak a másik (a fogalmi jelentésű szó) ismeretében érthető meg (vö. Tolcsvai 2001: 200–1.) Tehát a kontextusfüggő forikus referencia esetében – amely a névmások s köztük tipikusan a harmadik személyű személyes és a mutató névmások legáltalánosabb és leggyakoribb szövegtani szerepe – az anaforikus vagy kataforikus névmás jelentése és funkciója a szöveggörnyezetből válik teljessé, a kontextus tartalmazza azt a koreferens nyelvi elemet, tehát az antecedentst vagy posztcedentst, amelyre a névmás utal. Vagyis az antecedens és az anafora, valamint a posztcedens és a katafora általában szerkezetileg – s ez a tipikus – nem ugyanabban a tagmondatban helyezkednek el, sőt többnyire nem is ugyanabban a mondategységben vannak. Példa a mutató névmási anaforára:

*Tegnap Péter vett egy új autót (antecedens). Ma már azzal (mutató névmási anafora) ment meglátogatni a vidéki rokonait.*

*Janics Natasa olimpiai bajnoknak (antecedens) érezheti magát. Mert ebben a pillanatban az (mutató névmási anafora) is (tévékommentár).*

Példa személyes névmási anaforára:

*Pali (antecedens) tegnap segített nekem. Végül is ő (személyes névmási anafora) oldotta meg az össze matematikafeladatomat.*

*S. M., sportvezető (antecedens) megbukott. Ő (személyes névmási anafora) már tudja. Csak az őt (személyes névmási anafora) a sportvezetői székbe ültető szponzorok nem hajlandók ezt tudomásul venni (újsághír).*

Valamint mutató névmási kataforára:

*Péter végül megvette azt (mutató névmási katafora), amire mindig vágyott. Az új autójára (posztcedens) nagyon büszke volt.*

(Az utóbbi példában a névmásnak konnexiós referenciája is van, lásd alább.)

<sup>1</sup> A Nyr. 128. évfolyamának 4. számában (469–79) azonos címmel megjelent tanulmány második része. Készült a Bolyai-ösztöndíj támogatásával. Ez a dolgozat két korábbi tanulmányom (2000, 2003) átdolgozott, kibővített, pontosított változata.

Illetőleg személyes névmási kataforára:

*Napok óta róla* (személyes névmási katafora) *beszél az ország. Fazekas Róbert* (posztcedens) *diszkoszvető doppingvétségbe keveredett* (online hír).

Nyilvánvaló, hogy a szövegben két nyelvi elem összefüggéséhez szükség van az azonosságra, az átfedésre, a kompatibilitásra a referencián túlmenően, vagyis az értelmezéshez szemantikai, nyelvi-funkcionális ismeretek és összetevők szükségesek. Az is egyértelmű, hogy az anafora, s azon belül a névmási anafora jóval gyakoribb, mint a katafora. A kataforikus kezdés értelemszerűen feszültséget teremt, általában hosszabb szövegekben, választékosabb stílusban alkalmazzák, például az újságírás gyakorlatában vagy szépirodalmi szövegekben. Az a természetesebb jelenség, hogy előbb fogalmilag nevezünk meg valamit, hiszen a visszautalás nyilvánvalóan kisebb mentális erőfeszítést igényel, mint a névmási katafora értelmezése. Ugyancsak megfigyelhető, hogy a névmási kataforán belül a kitett személyes névmási a gyakoribb, a mély hangrendű mutató névmási katafora gyakorta együtt jár a mellékmondatos szerkesztéssel (lásd a fenti példát), illetőleg a magas hangrendű mutató névmási „felütés” mindig egyfajta endoforikus deixissel is társul:

*Ennek bizony súlyos következményei lesznek. Ezt nem lehet szó nélkül hagyni. A tegnapi kirobbant sportvezetői botrány alapjaiban ingatta meg az egyesület teljes vezetőségét.*

A névmási koreferencia, s azon belül is a névmási anafora a magyar szövegtani szakirodalom legkidolgozottabb része. Nem véletlen, hogy a magyar pronominalizációval foglalkozó munkákban éppen a harmadik személyű személyes névmás és a mutató névmások vizsgálata történik meg elsősorban, hiszen a pronominalizáció sajátos esete a koreferenciának, méghozzá olyan szűkebb esete – ahogy már szó volt róla –, amely az elemek azonosságát követeli meg (vö. még Antal 1976: 279 is). Ide kívánczik továbbá az az érintőleges megjegyzés is, hogy a harmadik személyű személyes névmások disztribúciós viszonyban vannak a főnévi mutató névmásokkal, azaz anaforikus szerepben korrelációban állnak egymással (pl. *ő – az*). (Vö. G. Varga 1988: 171, valamint Pléh–Radics 1976: 261–77; az *őket – azokat* használatáról l. még J. Soltész 1976: 257–60, Elekfi 1980: 299–305, Kocsány 1995, Pléh 1998). Az anaforikus *ő – az* névmások használatával, a szabályszerűségek feltárásával részletesen Tolcsvai Nagy Gábor foglalkozott kognitív elméleti keretben (2000, 2001: 213–22).<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Tolcsvai (2000: 222) összefoglalása szerint: „Az anaforikus *ő* és *az* megoszlását két potenciális antecedens esetén alapvetően a nézőpont jelöli ki: a beszélőhöz a szövegvilágban közelebb álló referens *ő*, a távolabb álló pedig *az*. Ezt a megoszlást támogatja a szemantikai szerep és a szövegtopik/szövegfókusz szempontja.” Egyetlen rövid példasorral illusztrálva:

1. János odafordult a barátjához. *Ø* Kérdezett tőle valamit.
2. János odafordult a barátjához. *Az* kérdezett tőle valamit.
3. János odafordult a barátjához. *Ő* kérdezett tőle valamit.

Tehát: a *Ø* és a névmási anafora három nyelvi típusban valósul meg a magyar nyelvben: *Ø* + INFL., *ő*, *az*. A fenti három laborszöveg közül az első és a második egyértelműen értelmezhető, a harmadik azonban kérdéses. Az elsőben a két mondat között teljesen azonos a grammatikai alany, ez az alany tematikus szerepe szerint ágens, valamint szövegtopik egyben. A második mondat *kérdezett* igéje ágenset feltételez, azaz alapvetően János és a barátja is lehet potenciális antecedens. A nézőpontstruktúra szempontjából a referenciális középpont, azaz a beszélő nincsen jelölve, kívül van a szövegen, az ún. semleges kiindulópont János. A kognitív mondatelemzés esetén alapvetően elemi jeleneteket írunk le a mondatban a tér és az idő közegeiben jellemezve azokat. A figyelem középpontjában, vagyis a mentális középpontban az elsődleges figura van, s ha ez rendszeresen ismétlődik, akkor szövegtopikká válik. Ehhez a szövegtopikhoz viszonyítjuk aztán a többi entitást. Vagyis

A korábbiakban már volt szó az endoforikus deixis anaforikus jellegéről akkor, ha nyelvileg kifejtő deiktikus megvalósulásról van szó. A deixis és anafora összefüggése megközelíthető a ko-referencia szemszögéből is, értelemszerűen nem függetlenül a másik nézőponttól.

Az anaforikus névmásnak a magyarban grammatikai szófaji szempontból tipikusan főnév vagy főnévi csoport, melléknév vagy melléknévi csoport, határozószó vagy határozószói csoport, valamint ige vagy igei csoport az antecedense. Tehát:

Az antecedens főnévi csoport:

*Feri mindig óvatosan vezet. Soha nem is éri őt semmi baj az utakon.*

Melléknévi csoport:

*Feri szereti a **piros** autókat. Tegnap is **ilyen** járgánnyal érkezett a fogadásra.*

Határozószói csoport:<sup>3</sup>

*Feri mindig **nagyon jól** vezet. **Így** hajtott tegnap is.*

Igei csoport:

*Feri reggel **a szobát festette**. **Ezt** csinálta egész nap.*

Az igei csoportra referálás már átvezet a deixis és az anafora összefüggéséhez. Előfordul ugyanis az is, hogy az antecedens szófajilag nem határozható meg pontosan, hiszen nem egy szó vagy szerkezet a névmás értelmezhetőségének a szövegelőzménye, hanem egy akár hosszabb szövegrészlet. Vegyük az alábbi internetről származó példát (www.index.hu Macskanevek – miért ne? című topik):

*Picur fel akart jönni mellém, de Lucácska megelőzte, felugrott az ágyamra, és zajos morgással közölte, hogy én az övé vagyok. Picur visszamorgott, majd kikullogott a szobámból. Luca most diadalittasan rohangál birodalmában, alattvalója (azaz én) szomorú tekintetétől kísérve. Hiába, a macskák már csak **ilyenek**.*

Az *ilyenek* melléknévi mutató névmás antecedense az egész megelőző szövegrészlet. Az *ilyen* névmás tulajdonságkategóriát jelöl, de ebben az esetben egy olyan tulajdonságra referál, amely nem adható meg egyetlen szóalakkal vagy kifejezéssel, csak hosszabb körülírással. Annak ellenére, hogy mindkét példában anaforikusnak kell alapvetően tekintenünk a mutató névmást, az *ilyenek* mégis van némi deiktikus jellege is, hiszen a szövegelőzmény és a névmás együttesen meghatároz, kijelöl egy-egy összefoglaló jellegű, tulajdonképpen tartalomváró szót, ebben az esetben ez a *tulajdonság*, tehát: 'a macskák ilyen tulajdonságokkal rendelkeznek'.

---

a szövegtopik a magyarban anaforikusan a zéróval jelölődik, ezért nyilvánvaló az első szöveg értelmezése: János kérdez a barátjától, és nem fordítva. A második laborszöveg második mondatának távolra mutató névmása grammatikailag alany, szintén ágens, de nem szövegtopik, hanem hagyományosan értelmezve mondattopik. A névmás egy konceptuális távolságot jelöl, a harmadik személy a zéróhoz és a beszélőhöz képest is a távolit jelenti, ezért használjuk ebben az esetben a távolra mutató névmást, hiszen a semleges kiindulópont, ami itt a szövegtopik, viszonyítunk. A mély hangrendű mutató névmás biztosítja az alanyváltást, vagyis az ún. átlépés műveletét. Ennek következtében a második kétmondatos szöveg is teljesen egyértelmű: a barát kérdez Jánostól. A harmadik szövegben a személyes névmás nem biztosítja a távolság behatárolását, így a szöveg nem egyértelműsödik, azaz ki kérdez kitől. Vagyis összességében a szövegtopik folytonossága és a szövegtopik megszakadása párhuzamosan működő műveletek egymásutánosságát jelenti.

<sup>3</sup> Határozószón itt alapvetően grammatikai szófaji értelemben vett határozószót értek, vagyis a mondatban betöltött szerepnek megfelelő ADV-csoportot, ahogy a határozószói névmások is valójában grammatikai értelemben helyettesítenek határozószót, vö. *itt = fenn/fenn a dombon/ a házban* stb.

Anafora és szövegdeixis egymásba fonódásáról Levinson (1994: 856) Lyons (1977)-re hivatkozva a következőket írja: „Analysts tend to make a practical distinction between anaphora (taken to be non-deictic) and textual deixis, while noting that the phenomena grade into one another, and in any case that anaphora is ultimately perhaps deictic in nature.”<sup>4</sup> Ahogy fentebb kiderült: diskurzusdeixis esetén a mutató névmás önálló használata is kettős funkciót hordoz, vagyis deiktikus szerepe mellett anaforikus jellegű is. Egyelőre hipotetikusán feltételezem, hogy a főnévi és melléknévi mutató névmás ilyen jellegű kettős funkciója elkülönül. A főnévi mutató névmás esetén a deixis, míg a melléknévi esetében az anaforikus jelleg dominál, s ez összefüggésben lehet a referálás ontológiai kétféle típusával: a nominális és a relacionális jellegű reprezentációval.

b) A koreferencia egy sajátos esetének kell tekinteni az úgynevezett tagmondaton belüli koreferenciát. Alapvetően két szintaktikailag nagyon hasonló névmásfajta jellemez az, hogy a velük koreferens nyelvi elem – s ez mindig főnévi csoport, minthogy főnévi névmásokról van szó – azonos tagmondatban található. Ezek a visszaható és a kölcsönös névmás.<sup>5</sup> Például:

*A lány nézi magát a tükörben,*

a *magát* névmás jelen esetben a tagmondat alanyára vonatkozik, azzal áll referenciális azonosságban, tehát magának a névmásnak az értelmezéséhez nem szükséges a kontextus. Ugyanígy kölcsönös névmás esetén:

*A fiú és a lány szeretik egymást,*

az *egymást* a tagmondat halmozott alanyától nyeri el vonatkoztatását.

A két névmás tagmondaton belüli referenciája a következőképpen valósulhat meg a tagmondat szintaktikai szerkezetét figyelembe véve (vö. Kugler–Laczkó 2000: 164–5):

A névmás mondatrészszerpe	Az a mondatrész, amellyel a névmás koreferens	Példa
T	A	Máté nem érti magát. A lányok megértik egymást.
H	A	Máté ezt nem vallja be magának. A lányok meséltek egymásnak.
J <sub>birt</sub>	A	– A fiatal házások értik egymás gondolatait.
J <sub>birt</sub>	T	– A fiatal házásokat érdeklik egymás gondolatai.
T	H	A lánynak sikerült megértetnie magát a többiekkel. Két egymásra következő lépést sem tud megtanulni. <sup>6</sup>

<sup>4</sup> Azaz: 'A kutatók arra törekednek, hogy éles különbséget tegyenek az anafora (amelyet nem tartanak deiktikusnak) és a szövegdeixis között, miközben megjegyzik, hogy a két jelenség összefolyik, és az anafora minden valószínűség szerint természeténél fogva deiktikus is egyben.'

<sup>5</sup> A visszaható névmás azt fejezi ki, hogy a cselekvés (szándékos vagy szándékolatlan) a cselekvőre (*figyeli magát, megüti magát*), illetve annak helyzetére, állapotára, viszonyaira hat vissza (pl. *békében van önmagával; felülmúlta önmagát*). A kölcsönös névmást több személy vagy dolog kölcsönösen egymásra (illetve egymás állapotára, viszonyaira) ható működésének a kifejezésére használjuk (*üdvözlik egymást, összeütköztek egymással; belenéztek egymás lapjaiba*). A kifejezett kölcsönösség lehet kétirányú (pl. *Sokáig nem szóltak egymáshoz* –  $A_1 \Leftrightarrow A_2$ ) vagy egyirányú (pl. *A fiú és a lány egymást követve távozott a boltból* –  $A_1$  követte  $A_2$ -t vagy fordítva, de oda-vissza nem érvényes). (Vö. Kugler–Laczkó 2000: 163–4.)

<sup>6</sup> Csak tagmondat-beágyazódással lehetséges.

A névmás mondatrészszerpe	Az a mondatrész, amellyel a névmás koreferens	Példa
H	H	Máténak sikerült kibékülnie önmagával. A lányoknak sikerült kibékülniük egymással.
J <sub>birt</sub>	H	– A fiatal házások számára fontosak egymás gondolatai.
H	J <sub>birt</sub>	Mindegy, hogy Máténak mi a baja magával. Mindegy, hogy a lányoknak mi a bajuk egymással.

A névmásnak és a referensének lehet közös az alaptagja:

*Géza egy képet festett **önmagáról**,*

és lehet különböző is:

*Gézának nem sikerült megbékélnie **önmagával**.*

Az, hogy ennek a két névmásnak ez a sajátos referenciális értelmezhetősége anaforikus vagy kataforikus, az adott tagmondat aktuális tagolásától, tehát a szórendtől függ.

Anaforikus:

*Andrea gyorsan rendbe hozta **magát**; A **fiúk** sokáig nem szóltak **egymáshoz**.*

Kataforikus:

***Magát** adta fel a **férfi**, nem pedig a társait; Csak **egymásért** éltek a szerelmesek.*

Mindkét névmás esetében a tagmondaton belüli referens maga is lehet névmás. Például: *Ismerjük **mi egymást**?* Ebben az esetben a *mi* névmástól függ az *egymás* névmás értelmezhetősége: a személyes névmás deiktikus (és/vagy forikus) referenciája meghatározza annak vonatkoztatását, s ezen keresztül értelmeződik a kölcsönös névmás. Tehát ha *mi = én + te*, akkor a kölcsönösség a beszélőre és a hallgatóra vonatkozik. Természetesen ugyanez a helyzet akkor is, ha a referens névmás a szövegbeli törlés szabályai miatt implicit, azaz a Ø + INFL. utal rá. Például: Ø *Hosszan nézte **magát***. A visszaható névmás a ki nem tett ő személyes névmással koreferens, amely értelemszerűen anaforikus, így korábbi szövegbeli antecedenssel rendelkezik.

A visszaható és a kölcsönös névmás sajátos forikus referenciája grammatikai funkciójából adódik, hiszen mindkét névmás szerepe a visszaható és a kölcsönös igeképzőkkel mutat rokonságot, vö.: *fésülködik – fésüli magát; pofozkodnak – pofozzák egymást* stb.

A tagmondaton belüli koreferencia létezik a harmadik személyű személyes névmások esetében is egy sajátos szintaktikai helyzetben. Például:

***Jánost** bosszantották a **róla** szóló pletykák.*

A *róla* személyes névmás a tagmondat tárgyával áll referenciális azonosságban, ez azonban csak úgy lehetséges, hogy tagmondat-beágyazódás történt, tehát a következő két egyszerű tagmondat a kiindulás: *Jánosról pletykák szólnak; Jánost bosszantják a pletykák*. A beágyazódás következtében a két azonos nyelvi elem, amelyek azonos entitást jelölnek, egyike a beágyazott tagmondaton kötelezően névmási formában jelenik meg, ebben az esetben nem is lehetséges a fogalmi anafora: \**Jánost bosszantották a Jánosról szóló pletykák*. Ez utóbbi mondat csak akkor realizálható, ha két János nevű férfiről szól a szöveg. Ezzel a kérdéskörrel mondattani vonatkozásban a strukturális mondat foglalkozott részletesen (vö. É. Kiss 1998: 178–80).

Ugyancsak speciális a mutató névmás tagmondaton belüli koreferenciája az úgynevezett témaismétlő szerkezetek esetében. A témaismétlő névmások használata elsősorban a beszélt nyelvre jellemző, a redundancia egy sajátos fajtájának tekinthetjük. A névmás funkciója itt egyfajta nyomósítás, az É. Kiss-féle modell (1983) szerinti úgynevezett mondattopikot sorolja a nyomatékos topik tartományába. A nyomatékos topik tartománya természetesen nem homogén, fokozatokat lehet megkülönböztetni a kontraszt markáns kifejezésétől kezdve a szünetkitöltő funkcióig. A témaismétlő mutató névmások kommunikatív funkciója is jól megragadható akkor, ha a topik és a komment a mondatban távol kerülnek egymástól, ilyenkor a témaismétlés a kommunikáció sikerét szolgálja, például: *Arról van szó, hogy egy olyan embertől, aki folyton hazudik, attól ne fogadj el semmilyen tanácsot* (vö. összefoglalóan Szalamin 1988: 90–3). A témaismétlő névmás leggyakoribb megjelenési formája a nyomósító funkció a szintaktikai szempontból szerkezetileg összetett állítmányú mondatokban. Például (a példák internetes fórumokról származnak, a téma a macskanevek): *A Moszat az eredetileg Maszat volt, de olyan „kettőig sem tudok számolni” képe volt mindig, hogy Moszatra módosult; Cimi azért lett, mert a Cirmi az túl evidens lett volna.*<sup>7</sup>

A fenti néhány példából is nyilvánvaló, hogy ezek a névmások az anafora nem tipikus, sajátos esetei. Az anaforikus névmás és az antecedense tehát mindig ugyanabban a tagmondatban található, egymással esetben és számban egyeztetve vannak,<sup>8</sup> a névmás nem azonosít, erősen eltávolodik eredeti funkciójától, diskurzuspartikuláns szerepe van. Nyilvánvaló azonban, hogy a funkcionális hasonlóság ellenére a témaismétlő névmások formailag nem sorolhatók a partikulák közé. A partikula ugyanis olyan viszonyzó, amely egyrészt nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot, és nem lehet mondatrész (vö. Kugler 2000: 275). A témaismétlő névmás azonban ezeknek a kritériumoknak nem tesz eleget az antecedenssel való kötelező szám- és esetbeli egyeztetés miatt. Vagyis a témaismétlő mutató névmások formailag értelmezők, funkcionálisan partikulák.

c) A koreferencia harmadik megvalósulási formája, amely a tipikustól meglehetősen eltér, az úgynevezett konnexiós referencia. A konnexiós referencia nem más, mint a névmási koreferencia speciális, mondat szinten grammatikalizálódott esete. Nevezhetjük ezt a referenciafajta szintaktikai funkciójú referenciának is, hiszen alapvetően az alárendelő összetett mondatok szintaktikai összefüggőségét alakítja ki más elemekkel együtt. Sajátosan ilyen referenciával rendelkezik a vonatkozó névmás, amely alárendelő összetett mondatok kötőszava, s mint ilyen korrelációban áll a főmondatbeli utalószóval. Ezt a funkciót pedig mindig mély hangrendű mutató névmás tölti be. Az utalószó pedig nem más, mint grammatikalizálódott anafora vagy katafora, s ebben az esetben a referenset tulajdonképpen maga a mellékmondat képviseli fogalmilag kifejtve a mondatrendtől függően antecedensként vagy posztcedensként. Például kataforikus utalószói szerepű mutató névmás:

*Azt mondta, hogy eljön* (tárgyi alárendelés).

Anaforikus:

*Hogy mikor intézem el ezt az ügyet, az még bizonytalan* (alanyi alárendelés).

Természetesen a mutató és a vonatkozó névmás ilyenkor szükségszerűen ellentétes irányú referenciával rendelkeznek.

A mutató névmás kétféle – tagmondaton túlmutató, szövegtani funkciójú és konnexiós – referenciáját jól szemlélteti az alábbi népdalrészlet (Rácz Endre példája 1992: 7):

<sup>7</sup> Azt, hogy ez a témaismétlő névmások leggyakoribb formája és funkciója, alátámasztja Szalamin Edit (1988) beszélt nyelvi vizsgálata, valamint saját – internetes korpuszon végzett – vizsgálatom is.

<sup>8</sup> Ezért sorolják be a témaismétlő szerkezeteket az értelmezős szerkezetek közé, jóllehet Károly Sándor felhívja a figyelmet arra, hogy ezek csak formailag értelmezősek, valójában nem tekinthetők annak (Károly 1958: 32).

*Aki dudás akar lenni  
Pokolra kell **annak** menni,  
Ott kell **annak** megtanulni,  
Hogyan kell a dudát fújni.*

Az *annak* mutató névmás az első esetben konnxiós referenciájú, hiszen utalószó, a második esetben azonban tagmondaton túlmutató koreferenciális értelmezhetőséggel rendelkezik, egy megismételt elem anaforikus szerepben. Valójában a második anaforikus névmásnak antecedense az utalószó, amelynek referenciális értelmezhetőségét a mellékmondat biztosítja.

A grammatikai szerepkörön túl azonban konnxiós referenciájú, utalószó szerepű mutató névmások is a szövegben, a szövegvilágban értelmeződnek, minden bizonnyal a mellékmondat fajtájától függően némileg eltérő módon. A tartalomváró *hogy* kötőszós mellékmondat esetén a névmás antecedense vagy posztcedense mindig maga a mellékmondat, s ez esetben értelemszerűen a névmás nincs korrelációban a kötőszóval. A vonatkozó mellékmondatok esetében azonban nem szükségszerűen a mellékmondat tartalmazza azt a nyelvi elemet, amely az utalószó szerepű mutató névmást értelmezi. Előfordulhat olyan szerkesztésmód, amelyben az utalószó referenciális értelmezését a kontextus tartalmazza. Például:

*Péter végre megvette **azt**, amire vágyott. Másnap az új autójával indult a vidéki rokonaihoz.*

Az *az* névmás és így a vonatkozó névmás posztcedense a második mondat *új autójával* főnévi csoportja. Az ilyen típusú szerkesztés főképp a beszélt nyelvre jellemző. További példák lejegyzett beszélt nyelvi szövegekből (a lejegyzés csak a szöveghűségre törekedett, pontos fonetikai-fonológiai tényezőket figyelmen kívül hagyott):

A: *Lécci, hozd már ide!*

B: *Mit?*

A: *(**Azt**.) Amit öt perce kértem.*

B: *Ööö... mi is volt az?*

A: *Ezt nem hiszem el... **a piros tollam**, ott van a konyhaasztalon, asszem...*

Vagy:

A: *Bakker, nagyon félek ettől az egészszől.*

B: *Ezt most nem igazán értem.*

A: *Tudod, **amiről** már beszélünk.*

B: *Per pillanat halvány lila segédfogalmam sincs, hogy miről beszélsz.*

A: *Jaj, ne má, tudod... **a Márta-ügy**.*

B: *Ja persze...*

Az efféle mondatok főmondatbeli feje mindig maga az utalószó, amely gyakorta hiányzik is, a mellékmondat pedig nem azt az entitást írja le, amelyre a mutató és a vonatkozó névmás is együttesen referál, hanem csak az adott entitással kapcsolatos tevékenységre utal.

A személyes névmás egy esetben rendelkezik konnxiós referenciával, ha aszemantikus mondatrészszerpben *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondat utalószava, például: *Bízom **benne**, hogy eljön.*

Fontos megjegyezni, hogy a vonatkozó névmások egészen más referenciával rendelkeznek akkor, ha nem mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként funkcionálnak. Ilyenkor ugyanis a mutató névmásokéhoz hasonló tagmondaton túlmutató koreferenciával rendelkeznek azzal a meg-

szorítással, hogy az antecedensük vagy ritkábban posztcedensük szigorúan a főmondatban található. Például:

*Elütötte az autó **Bendegúzt**, **akit** aztán kórházba szállítottak.  
**Bögrében** vizet hozott, **amit** aztán az asztal közepére helyezett.*

Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben nincs a vonatkozó névmással korrelációban levő főmondatbeli utalószó, nem is tehető ki, a vonatkozó névmás a példákban 'és őt, és azt' jelentésű, tehát anaforikus, s a megelőző tagmondatban lévő tartalmas NP (*Bendegúz, bögrében*) az antecedense. A vonatkozó névmásnak ez a funkciója latinizmus a magyarban. A fenti úgynevezett áljelzői mondatokon kívül a mondatfejes mondatokban fordul elő, például:

*János elkésett, **ami** nagy hiba volt a részéről.*

Az *ami* = 'és ez', s a névmás az egész megelőző tagmondatra utal vissza, ennek következtében a koreferencia mellett rendelkezik endoforikus deiktikus jelleggel is.

### III.

A halmazreferencia kategóriájába a kérdő, az általános és a határozatlan névmás tartozik. Közös ezekben a névmásokban az, hogy állandó, általános jelentésük logikai operátorelemek segítségével írható le (vö. pl. Grundzüge 1981: 657–70). Ha egy névmás alapvető funkciója az, hogy logikai operátorként működik, akkor nem beszélhetünk a fentiek értelmében vett deiktikus vagy forikus referenciáról. Azt, hogy ezek a névmási csoportok valamilyen alapvető logikai műveletet jelölnek egy adott logikai reprezentációban, nem mondatbeli helyük, hanem eleve lexikai jelentésük biztosítja.

a) Külön alcsoport ezen a kategórián belül a kérdő névmás. A kommunikációs folyamatban elengedhetetlen, hogy minden denotátummal rendelkező elemre rá tudjunk kérdezni, ez ugyanolyan jelentőségű, mint maga a megnevezés. Ehhez egy úgynevezett kérdőoperátor rendelhető hozzá, azaz: egy adott X elem kérdezett formában tűnik fel. Például:

***Ki** járkal a szobában?*

Olyan X elemre kérdezzünk rá, mely ebben a mondatban még kérdő formában van jelen. A kérdő névmás nem választható el a kérdő mondat egyik alapfajtajától: a kiegészítendő kérdéstől (***Mikor** érkezik a repülő?*), illetőleg az úgynevezett nyitott kérdéstől (***Hogyan** lehet ezt megoldani?*), tehát mondatfajta-meghatározó jegy.

b) Gyakori, hogy az általános és határozatlan névmások kategóriáját grammatikáink együtt tárgyalják. Az ide tartozó névmások többségükben összetettek, jellegzetes előtagokkal. Pete István hívja fel a figyelmet arra, hogy „a megkülönböztető jegyek lehetővé teszik, hogy önálló **határozatlan, megengedő, tagadó** és **gyűjtő** (...) névmásokról beszéljünk a magyarban” annak ellenére, hogy ezek a névmásfajták „bizonyos helyzetekben felcserélhetők.” Pete példája erre: „Y már *nem senkié* (vagyis *valakié*)” (1978: 333).<sup>9</sup> Mindezeket megerősítik a következők: a *mind-*, *minden-*előtagú névmások, tehát a gyűjtő névmások (kvantorok) a mindoperátorral (a német Alloperator fordításával) írhatók le: minden X elemre érvényes. Például:

<sup>9</sup> Ez az utóbbi jelenség valójában nem a névmásfajták tulajdonképpeni összemosódása, ahogy Pete utal rá, hanem ennek nyilvánvaló oka a tagadószóban van, amely szintén operátorként működik, egyszerű logikai operátor. A *sem* és a *senki*, mindkettő negációt fejez ki, s ha egy negációt negálunk, természetesen állítás lesz belőle.



***Minden ember halandó,***

azaz ha valaki ember, akkor halandó. Vagyis a gyűjtő névmás azt jelöli ki, hogy egy halmaz minden elemére együttesen vonatkozik egy állítás. A magyarban ezen a kategórián belül a kollektív és a disztributív értelem nem különül el élesen, úgy, mint egyes indoeurópai nyelvekben (vö. pl. az angol *all* = 'minden' – kollektív; *each* = 'minden egyes' – disztributív). A magyar gyűjtő névmások közül disztributív lehet a *mindegyik*.

A *bár*-, *akár*- előtagú megengedő névmások is tulajdonképpen az Alloperator kategóriájába tartoznak, és végső soron partitív értékűek, persze határozatlanul, vagyis a következőképpen írhatók le: minden egyes X elemre érvényes lehet, például:

***Bárki meg tudja oldani ezt a feladatot.***

Vagyis a megengedő névmások a halmaz minden elemére külön-külön vonatkozhatnak, ennek lehetőségét jelölik ki.

A *sem*-, *se*- előtagú névmásokhoz, a tagadó névmásokhoz az úgynevezett egzisztenciaoperator (a német Existenzoperator fordításával) rendelhető hozzá: nincs olyan X elem, amelyre az adott állítás érvényes lenne. Például:

***Senki nem jött el.***

Vagyis a tagadó névmások azt fejezik ki, hogy nincs a halmazban olyan elem, amelyre az állítás érvényes.

Sajátos módon a gyűjtő névmás tagadásával nem jutunk el a tagadó névmáshoz, tehát *nem mindenki* ≠ *senki*. A *nem mindenki* azt jelenti, hogy 'van a halmazban olyan elem, amelyre nem érvényes az állítás', a *senki* jelentése, a 'halmazban nincs olyan elem, amelyre érvényes lenne az állítás'. A tagadó névmás nem más, mint az univerzális jelölő tagadó formája, így nincs ellentmondás abban, hogy mellette megjelenik még egy tagadás: egy tagadott kifejezés is (pl. *Senki nem/sem ment el*).

A fenti funkcionális-logikai és az előtagoknak megfelelő formai elkülönülés következtében célszerű és érdemes az általános névmási kategóriát megszüntetni, és három önálló névmási alcsoportként kezelni. Formailag a következő megoszlást találjuk:

	gyűjtő névmás <i>mind(en)-</i>	megengedő névmás <i>bár-</i> <i>akár</i>		tagadó névmás <i>se(m)-</i>
főnéviek	<i>mindenki,</i> <i>mindegyik,</i> <i>mindnyájan</i>	<i>bárki, bármi</i>	<i>akárki, akármí</i>	<i>senki, semmi</i>
melléknéviék	<i>mindenféle,</i> <i>mindennemű;</i>  ( <i>minden</i> )	<i>bármilyen, bárminő;</i> <i>bármelyik,</i> <i>bármiféle;</i> <i>bármennyi</i>	<i>akármilyen,</i> <i>akárminő;</i> <i>akármiféle;</i>  <i>akárhány,</i> <i>akármennyi</i>	<i>semmilyen,</i> <i>semekkorá,</i> <i>semminő;</i> <i>semmiféle;</i> <i>sehány, semennyi</i>
határozószóiak	<i>mindenhol,</i> <i>mindenütt,</i> <i>mindenhonnan,</i> <i>mindenhová,</i> <i>mindenüvé;</i> <i>mindig*, mindenkor;</i> <i>mindenképpen</i>	<i>bárho, bárhonna,</i> <i>bárhova;</i>  <i>bármikor,</i> <i>bárméddig</i>	<i>akárho, akárhonna,</i> <i>akárhova;</i>  <i>akármikor,</i> <i>akárméddig</i>	<i>seho, sehonna,</i> <i>sehova;</i>  <i>semmikor,</i> <i>soha*</i> <i>sehogy(an)</i>

Problematikus lehet a *mindig* és a *soha* ide sorolása felépítése miatt.

c) A *vala-*, *né-* előtagú (valamint az *egyik*, *másik*) határozatlan névmások operátora az úgynevezett etaoperátor: meghatározhatatlan, hogy melyik X elemre érvényes (pl. *valaki*, *valami* 'a személyek, illetve dolgok halmazának egy meghatározhatatlan eleme', *néhány* 'meghatározatlan számú elem'), például:

*Valaki elvitte innen a székét.*

Ebből a rövid jellemzésből is nyilvánvaló, hogy a logikai operátor szerepű névmásoknak a többi névmástól eltér a referenciájuk. Ezt tehát halmazreferenciának nevezhetjük, amely valójában lehet deiktikus vagy forikus, a szituáció vagy a kontextus azonban azt határozza meg, hogy az adott névmás milyen halmazra, csoportra vonatkozik, tehát kijelöl egy olyan halmazt, amelyben a névmás logikai funkciójának megfelelően értelmezhető, például: *Valaki kopog* – teljesen általános érvényű, a *valaki* +élő, +ember jeggyel rendelkezik, *Valaki szedje fel a szemetet* – ha egy osztályteremben hangzik el, az ott tartózkodók csoportjára vonatkozik. Ebből következően a gyűjtő, a tagadó, a megengedő és a határozatlan névmások hordoznak bizonyos partitívuszi jelentésárnyalatot: *bárki* – egy lehetséges entitás valakik közül, *semmi* – nincs ilyen entitás valamik közül stb. (Az operátorok elnevezéseikhez és a példák egy részéhez l. Grundzüge 1981: 667–70.)

A halmazreferencia lehet deiktikus, azaz a névmás értelmezési tartománya, amelyen belül a logikai művelet végrehajtódik, rámutatásszerűen, exoforikusan jelölődik ki. Például egy tanár belépve az osztályterembe, így szól: *Mindenki álljon fel!* Nyilvánvaló, hogy a *mindenki* értelmezési tartományát a szituáció jelölte ki, ez az osztályban lévő gyerekek összessége, a *mindenki* pedig azt fejezi ki, hogy minden jelenlévő, az osztályba tartozó egyedre érvényes. Forikus referenciára példa: *Ezek a gyerekek a csoportban nagyon jó képességűek. A versenyen bármelyik megállná a helyét.* Az első mondat tartalmas főnévi csoportja (hátravetett jelzői értékű határozós főnév) jelöli ki az értelmezési tartományt, a névmás pedig ezen belül azt jelenti, hogy az a halmaz mindegyik elemére külön-külön érvényes a mondatban foglalt állítás. Az értelmezési tartomány kijelölése forikus referencia esetén lehet mondategységen belüli is: *A fiúk bármelyike képes ezt a problémát megoldani.* (Ez az ún. genitivus partitivus esete.)

A halmazreferencia akár deiktikus, akár forikus abban különbözik a deiktikus és a forikus referencia fent ismertetett formáitól, hogy míg azok esetében a referenciában szereplő elemek között teljes azonosság van, a halmazreferencia esetén a kijelölt halmaz a referens, s ezen belül hajt végre a névmás logikai műveletet.

#### IV.

Összefoglalásképpen álljon itt egy táblázat a különféle névmásfajták és a referenciális értelmezhetőség vonatkozásában:<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Hiányzik a táblázatból a birtokos névmás. Ennek az az oka, hogy a személyes névmások *-é* jeles alakjainak tekintjük őket (vö. Lengyel 1997, Kugler–Laczkó 2000). A birtokos névmások a referenciális értelmezhetőség szempontjából kétfelé nyitottak. Egyrészt megvan bennük a személyes névmásokra jellemző deiktikus és/vagy forikus referencia, valamint ehhez jön még az *-é* jel speciális szerepéből adódó referenciális értelmezhetőség. Az *-é* jeles alakok ugyanis egy birtokos jelzős szintagmának feleltethetők meg, amelyben az *-é* jeles alak a birtokszót képviseli, tulajdonképpen ismertként tüntetve fel azt, tehát: az apa *kabátja* → az apáé. Ebből a szempontból az *-é* jel végsősoron koreferens egy tartalmas NP-vel, pontosabban annak alaptagjával – a megkötés az, hogy speciálisan csakis birtokos jelzős szintagmáról lehet szó. Az *-é* jeles főnevek és ennek megfelelően a birtokos névmások is azonban eltérően például a mutatóktól nemcsak a mondategységen kívül (1), hanem gyakran azon belül (2) is lehetnek koreferensek. Azaz:

	deiktikus	tagmondaton túlmutató koreferencia	tagmondaton belüli koreferencia	konnexiós koreferencia	halmaz- referencia
személyes 1. és 2. szem.	+	-/+ <sup>1</sup>	-	-	-
személyes 3. szem.	+	+	+ <sup>2</sup>	+ <sup>3</sup>	-
visszaható	-	-	+	-	-
kölcsönös	-	-	+	-	-
mutató	+	+	+ <sup>4</sup>	+	-
vonatkozó	-	+ <sup>5</sup>	-	+	-
kérdő	-	-	-	-	+
határozatlan	-	-	-	-	+
gyűjtő, megen- gedő, tagadó	-	-	-	-	+

<sup>1</sup> Csak többes számban lehetséges akkor, ha a többes számú névmás magában foglalja a harmadik személyt.

<sup>2</sup> Csak tagmondat-beágyazódás esetén lehetséges.

<sup>3</sup> Csak az aszemantikus határozói alárendelés speciális fajtájában lehetséges.

<sup>4</sup> Csak témaismétlő funkcióban lehetséges.

<sup>5</sup> Csak az áljelzői és a mondatfejes mondatokban lehetséges.

A szakirodalmat és az összefoglalót l. Nyr. 2004: 477–9.

Laczkó Krisztina

1. *Elvesztettem az esernyőmet, elviszem Péterét/a tiedet* (= Péter esernyőjét/a te esernyődet).

2. *Az asztalon levő könyv Péteré/az enyém* (= Péter könyve/az én könyvem).

Tehát a birtokos névmások egyszerre mindig két referenciális értelmezhetőséget kívánnak meg, hiszen kétféle nyitottak a személyes névmások és az -é jel függvényében. Alapvetően a deiktikus vagy a tagmondaton túlmutató forikus referencia ötvöződik a szintén tagmondaton túlmutató forikus referenciával. Ez a kettősség nyelvileg is realizálódik. (Az -é jellel kapcsolatos vitákhoz vö. pl. Hexendorf 1954: 301–18; Papp 1955: 290–7; Antal 1961: 49; Lotz 1976: 185–90.)